

Saulius AMBRAZAS

*Lietuvių kalbos institutas***DĖL BŪDVARDŽIŲ SU PRIESAGA *-intelis (-ė)* KILMĖS**

Apie būdvardžius su priesaga *-intelis (-ė)* užsimenama jau pirmosiose D. Kleino (PLKG 162), K. Sapūno ir T. Šulco (SŠG 100) gramatikose. Ten prie deminutyvų greta *silpnokas* paminėtas *silpnintelis* (dar C II 507; N; KŽ; Rtr; L; NdŽ).

Kai kurie šio tipo vediniai buvo vartojami ir vakarų, ir rytų aukštaičių tarpe pagrįstuose XVI–XVII a. raštuose (apie panaudotus šaltinius žr. S. Ambrazas 2001). Tai pasakytina ne tik apie dabartinėje lietuvių kalboje paplitusią *vieniñtelis* C I 65, 370, 676; II 816, 947; SD³ 88, 317, bet ir apie dabar siauriau vartojamus būdvardžius: *jauniñtelis / jaunintelys* DP 55₁₄; SD³ 176 (dar K. Donel; K I 672; J; A 1885, 124 – LKŽ IV 310; randamas ir kai kuriose dabartinėse vakarų aukštaičių šnektose, žr. Senkus 1972, 158), *mažiñtelis (-ė)* DK 7₁₆; DP 10x; SD¹ 76; SD³ 53, 163, 434; SP I 299_{18–19}, 366₃ (dar J; Kv; Plk; Prk – LKŽ VII 970).

Rytiečio K. Sirvydo pirmajame žodyne (99)¹ užfiksuotas ir *naujintelis* (dar K. Donel; K; J. Jabl; StngŽ 27; Grš; Čk; Prk; Stl; Gs – LKŽ VIII 589; Gerullis, Stang'as 1933, 27; Senkus 1972, 158).

Tačiau jau XVI–XVII a. (kaip ir dabar) deminutyvai su *-intelis (-ė)* būdingiausi vakarinei Lietuvos daliai, plg. dar *aklintelis* C II 1149 (dar K, plg. *akliñtelis* J), *lengvinteliai* Mž 495₁₁ (plg. *lengvintelis* B, *lengvintelys* J), *pilninteliai* 'visapusiškai' MTP 13_{12–13} (plg. *pilniñtelis* K, *pilnintelis* J; Gs; Al, *pilnintelys* Krž, *pilnintėlis* R; OsG 123; N; LL 141; Skr – LKŽ IX 1001), *saldinteliai* 'maloniai' MT 199a₁₄, 244a₂₀ (plg. *saldiñtelis* 'labai saldus' N; K; J; BŽ 519; Gs; 'malonus' Ns 1858, 5 – LKŽ XII 67), *stiprinteliai* MT 193a_{16–17} (plg. *stipriñtelis* NdŽ), *trumpintelis* 'nedidelės apimties, glaustas' Mž 499₆, *trumpinteliai* 'glaustai' Mž 496₁₅ (dar H; R; R II 235; MŽ II 313; JJ); 'trumpai (apie laiką)' C I 1135 (plg. *trumpiñtelis* 'visai neilgai trunkantis (apie amžių, laiką)' K. Donel; N; PG; Ns 1858, 2; 'visai nedidelio ūgio' J – LKŽ XVI 1025).

Nykstant priesagai *-intelis (-ė)* ir jai maišantis su *-ytis (-ė)* (plg. *mažytis*), atsirado variantai *-itelis/-itelys (-ė)*² ir *-ytelis (-ė)*.

¹ V. Urbutis (1999) įtikinamai įrodė, kad K. Sirvydas parašė ne vieną, o du skirtingus žodynus. Pirmojo žodyno išliko tik vienas defektuotas egzempliorius, kurio mokslinį leidimą parengė K. Pakalka (1997), be pradžios ir pabaigos. Todėl nėra visai aiškus jo pavadinimas.

² Plg. dar dėl slavų kalbų įtakos atsiradusią priesagą *-itkas/-ickas* (apie ją žr. Vidugiris 1997 ir lit.).

Žemaičių ir kai kurioms kitoms vakarinėms tarmėms būdingesnis *-itelis/ -itelys*. Antai V. V i t k a u s k o (1976) parengtame *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodyne* užfiksuoti vediniai: *baltitelys, basitelys, dailitelys, girtitelys, jaunitelis / jaunitelys, lygitelys, menkitelys, pilnitelys, plikitelys, plonitelis / plonitelys, sausitelys, siauritelys, sveikitelys, šiltitelys, švaritelys, tiesitelys, tuštitelys, visitelys*, plg. dar išplėstus priesaga *-aitis*: *dailiteláitis, gražiteláitis, jauniteláitis, karštiteláitis, lėkštiteláitis, menkiteláitis, plikiteláitis, ploniteláitis, sausiteláitis, seniteláitis, skaniteláitis, šiauriteláitis, tamsiteláitis, tėvitelaitis* 'laibutėlis', *tiesiteláitis, tyliteláitis, vieniteláitis, visiteláitis*. O vedinių su *-intelis (-ė)* čia visai nėra.

Rytų aukštaičių tarmėje vartojamas variantas *-ytelis (-ė)*, plg. J. O t r e b s k i o (1934, 261) Tverėčiaus šnektos apraše minimus vedinius: *baisytelis, blogytelis, gerytelis, jaunytelis, saldytelis, šlapytelis, tamsytelis, tuščytelis, vienytelis*.

Minėtų naujesnių priesagos *-intelis (-ė)* variantų galima rasti jau XVI–XVII a. raštuose.

Antai M. Daukša *Postilėje* greta *mažiņtelis (-ė)* vartojo ir *mažitelys (-ė)* $25x^3$, greta *jaunintelys* – ir *jaunitelys* DP 426₉ (jeigu tai ne korektūros klaida).

Pažymėtina ir tai, kad vietoj laukiamo *vieniņtelis (-ė)* čia yra *vienytis* 'vienintelis' 4x, žinomas tik iš M. Daukšos *Postilės*. Tai, matyt, rodo, kad M. Daukša jautė priesagų *-intelis/-itelys (-ė)* ir *-ytis (-ė)* funkcinį bendrumą.

J. Jaknavičius 1647 m. *Evangelijų* vertime pavartojo vedinį *mažyteliai* (ar *mažyteliai* ?) 'maži vaikai':

apreyßkiey tay **ma=** || **žiteliams** (mažiems || wáikielams) 159₉₋₁₁; A kas || papiktins wie- || nu ižg tu **mažitelu** 193₆₋₈.

Tokia daiktavardiška vartosena būdinga ir būdvardžiui *mažintelis / mažintelys (-ė)*, pvz.:

iēigu nē tapfīt || kaip **mažintelei** / nē in= || éifīt karaliften dāgauš DK 7₁₅₋₁₇;
Pateyfey bišau || inmus / iey nopfjigrišite ir ftofites kayp **mažinte=** || ley ne ieyfite karaliften || dungaus SP I 299₁₆₋₂₀.

K. Sirvydo antrajame žodyne (SD³ 227) užfiksuotas būdvardis *naujytelis* (ar *naujitelis* ?) vietoj pirmajame jo žodyne buvusio *naujintelis*.

Taigi būdvardžiai su *-intelis (-ė)* kadaise, matyt, buvo paplitę daugelyje lietuvių tarmių. Bet gana anksti (ypač Rytų ir Vidurio Lietuvoje) šis darybos tipas pradėjo nykti.

³ Šie žodžiai pagrečiui vartojami net tame pačiame sakinyje, pvz.: *Néffa mažintelis* || *dūtas éft' / mažinteliemus / idánt' didis butų dūtas didiēmus: ir kuriūs nu=* || *teifina mažitelis* 405₃₀₋₃₂. Be to, čia randame dar sinonimiškus būdvardžius *mažitys* DP 8x (dar Kv – LKŽ VII 973), *mažtelys* DP 4x (dar Q 211; J; JD 1136; BsP II 5; J.Jabl.; Plt; (d.) Nm; PnmŽ – LKŽ VII 975).

Jau seniai priesaga *-intelis* skaidoma į *-int-* + *-elis* (plg. Bezenberger 1877, 109; Leskien 1891, 585; Hermann 1926, 388tt.; Fraenkel 1938; Skardžius 1943, 178; 1998, 924–925; Specht 1944, 195; Endzelynas 1957, 100 ir kiti). Tiesa, atitinkami būdvardžiai su priesaga *-int-* lietuvių kalboje nedaromi. Tačiau yra duomenų apie jų egzistavimą praeityje.

Antai vedinio **vienintas* buvimą gali iš dalies liudyti įvardis *vien-uñtas (-à)* ‘kas nors, bent vienas’ BP I 324₈; II 521₉; BB 1 Mak 7,7; Jer 6,10; Am 9,1; MTP 37₂₃; N; [K]; KŽ (plg. darrieveiksmį *vienuñta* ‘vieną kartą, bent vieną kartą’ Lex 52; C I 1007; Q 284; B 746; N; [K]; KŽ).

Jis atitinka pr. *ainonts* ‘kas nors, vienas’ (jemand) III 99₁ (Trautmann 1910, 297; Fraenkel 1938, 3tt.; 1962, 1241; Endzelins 1943, 139; Schmalstieg 1974, 13; Toporov 1975, 61–62; Rosinas 1988, 205; Mažiulis 1988, 55–56).

Iš minėto įvardžio *vienuñtas (-à)* padarytas būdvardis *vienùntelis (-ė)* ‘visai vienas, be kitų’ BB Job 3,7; Upn (LKŽ XIX 245). Šią reikšmę turi ir priesagos *-intelis (-ė)* vedinys *vieniñtelis (-ė)* (LKŽ XIX 201).

Su priesaga *-unt-*, be minėto *vienuñta*, padaryti dar šie savo reikšme artimirieveiksmiai: *dienuñta* ‘kurią nors dieną, artimiausią dieną’ BB 1 Sam 27,11; B; MŽ; [K], *kartuñta / kartuñtą* ‘kada nors, kartą, bent kartą’ BP I 364₇; II 488₃; MT XV₁₇; MTP 29₆; KIG 174; Lex 23; C I 1007; II 903; B; MŽ; NT Luk 22,32; Bb Mt 13,15; K; Sch 87; J; J.Jabl; Prk; Skr; Up (LKŽ V 346–347), *kiekunta / kiekuntą* ‘šiek tiek, truputį’ BP I 9₂; II 122₁₂, 357_{23,26}; BB 1 Moz 43,2; Lex 33; C II 616; N; [K] (ir kituose Mažosios Lietuvos raštuose), plg. dar būdvardį *niekuntas (-a)* ‘neaugantis, netarpus (apie gyvulį)’ N; [K].

Su priesaga *-antis (-ė)* padarytas būdvardis *vasarañtis (-ė)* ‘vasarošiltis’ Dglš (LKŽ XVIII 367). Tačiau apie kadaise baltų kalbose egzistavusią nemažą vardazodžių su **-nt-* klasę aiškiausiai byloja tikriniai vardai.

Ypač archajiški P. Skardžius (1998, 879–944) išsamiai aprašyti lietuviški vandenvardžiai su *-ant-*, *-ent-*, *-int-* (žr. dar Vanagas 1970, 92tt., 135, 169t., 393, 411), kurių dalis (pvz., *Ālantas, Sālantas*) turi tikslių atitikmenų daugelyje giminiškų kalbų (plg. dar Krahe 1960; 1964, 23tt., 41tt.; Schmid 1968, 256tt.).

Be to, lietuvių ir prūsų kalbose yra ir panašios darybos asmenvardžių, plg. lie. *Mažintas* ir pr. *Massinte* (Trautmann 1925, 184; Skardžius 1998, 923–924). Pastarieji iš dalies primena būdvardį *mažiñtelis (-ė)*⁴.

⁴ Gal čia minėtinas ir la. *maziñš* (plg. Endzelynas 1957, 100; Skardžius 1998, 924). Tačiau nėra visai aišku, ar šiame vedinyje priesaga *-it-* kilusi iš *-int-* (plg. Gätters 1955, 285; Rūķe-Draviņa 1959, 241).

Tiesa, lietuviški vandenvardžiai ir kiti tikriniai vardai veikiausiai atspindi atributinę *-nt- vedinių vartoseną (plg. Skardžius 1998, 915tt.)⁵. Tačiau, kaip rodo kitų giminių kalbų duomenys, senos yra ir deminutyvinės prigimties tokių vedinių reikšmės (plg. Solta 1958)⁶.

Antai slavų kalbose vediniai su *-ęt- eina tiek deminutyvais (daugiausia gyvūnų jauniklių pavadinimais, pvz.: *gose *gosete 'žasiukas' : *gosa 'žasis', *lvę *lvęte 'liūtukas' : *lvъ 'liūtas'), tiek ypatybės turėtojų (pvz.: *blizneta 'kartu gimę vaikai' : *bliznъ 'artimas, giminiškas', *nebože *nebožete 'vargšas žmogus' : *nebogъ 'vargingas'), o kai kurie ir veikėjų pavadinimais, pvz.: *dojъčę *dojъčęte 'žindomas vaikas' : *dojiti 'žindyti' (plg. Sławski 1979 ir lit.).

Lietuviškiems priesagos -int-elis (-ė) deminutyvams dar artimesni kai kurie slavų kalbų būdvardžiai su *-ot'ъ, irgi turintys deminutyvinę reikšmę, plg. s. č. bělúci 'labai baltas, baltintelis' (plg. Aitzetmüller 1950; Machek 1961).

Anatolų (ypač hetitų) kalbose yra nemāža vardažodžių (ir daiktavardžių, ir būdvardžių) su -ant-, turinčių tam tikrą individualizuojamąją reikšmę (plg., pvz.: Kammhuber 1956; Benveniste 1962; Georgiev 1965; Neu 1989; Zeilfelder 2000, 171tt. ir lit.).

V. Ivanovas (1985, 163) het. antuḥšant- (: antuḥša- 'žmogus') darybos pozīūriu lygina su pr. smunents (Mensch) III 43₁₂ : smūni (Person) III 95₁₃, smoy (Man) E 187 (plg. dar lie. žmuō(j), go. guma, lo. homo 'žmogus')⁷. Taip pat iš dalies panaši lietuvių deminutyvų su -int-elis (-ė) ir tokių hetitų būdvardžių kaip aššuwant- (: aššu- 'geras'), suppiyant- (: suppi- 'grynas'), andarant- (: andara- 'mėlynas') ir pan. daryba.

Taigi vediniams su -intelis (-ė) pamatą padėjo vardažodžiai su *-nt-, neabejotinai paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės (plg. dar Gamkrelidze, Ivanov 1984, 302tt.). Vėliau jiems nykstant, prie -int- buvo prijungta kita priesaga -elis (-ė). Šis paskutinis čia aptariamųjų deminutyvų darybos tipo formavimosi etapas galėjo įvykti jau lietuvių kalbos savarankiškos raidos laikais. Mat tuomet deminutyvinė priesaga -elis (-ė) tapo ypač dari (S. Ambrazas 2000, 93tt.), plg. dar Zietelos macint-ulis 'mažytis' (Vidugiris 2004, 195) su kitaip išplėsta priesaga -int-.

⁵ Ji padėjo pamatą atsirasti ir *-nt- dalyviams (plačiau žr. V. Ambrazas 1979, 29tt. ir lit.).

⁶ Seną deminutyvinės ir atributinės vartosenos giminystę rodo ir vedinių su *-ko- raida (plg. Jurafsky 1996; S. Ambrazas 2001 ir lit.).

⁷ Paprastai pr. smunents siejamas su minėtais slavų *-ęt- vediniais (plg. Leskien 1891, 384; Endzelins 1943, 53; Schmalstieg 1974, 77; Mažiulis 1997, 138).

ON THE ORIGIN OF ADJECTIVES WITH THE SUFFIX *-intelis* (-ė)

Summary

Diminutives with the suffix *-intelis* (< *-int-* + *-elis*), in the 16th–17th centuries characteristic not only of the West Lithuanian (as in Modern Lithuanian) but also of the East Lithuanian dialects (cf. *mažiñtelis* ‘very small’ DK 7₁₆; DP 10x; SD¹ 76; SD³ 53, 163, 434; SP I 299_{18–19}, 366₃), are derived from archaic **-nt-* nouns (cf. Lith. *vien-iñt-elis* and *vien-ùnt-elis* ‘quite alone’ : *vien-uñtas* ‘someone’). In Indo-European they denote some kind of attributive (cf. participles and old hydronyms, e. g. Lith. *Sàlantas*) and diminutive meaning (cf. Lith. *balt-iñt-elis* and OCzech. *běl-úci* ‘very white’, also Hitt. *aššuwant-* : *aššu-* ‘good’).

LITERATŪRA

- Aitzetmüller R., 1950, Ein baltisch-slavisches Elativsuffix und seine Entsprechungen in den übrigen indogermanischen Sprachen, – Slavistična revija, III–IV, 289–296.
- Ambrasas S., 2000, Daiktavardžių darybos raida, II, Vilnius.
- Ambrasas S., 2001, Dėl skaitvardinių būdvardžių su priesagomis *-(i)okas (-a)* ir *-(i)opas (-a)* kilmės, – LKK, XLV, 3–9.
- Ambrasas V., 1979, Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė, Vilnius.
- Benveniste É., 1962, Les substantifs en *-ant* du hittite, – BSL, LVII, 44–51.
- Bezenberger A., 1877, Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund litauischer Texte des XVI. und des XVII. Jahrhunderts, Göttingen.
- Endzelynas J., 1957, Baltų kalbų garsai ir formos, Vilnius.
- Endzelīns J., 1943, Senprūšu valoda, Rīga.
- Fraenkel E., 1938, Zur Herkunft der litauischen Verba auf *-inti* und der Adjektiva auf *-intelis*, – APh, VII, 17–39.
- Fraenkel E., 1962, Litauisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg-Göttingen.
- Gamkrelidze T. V., V. V. Ivanov, 1984, Индоевропейский язык и индоевропейцы, I, Тбилиси.
- Gäters A., 1955, Indogermanische Suffixe der Komparation- und Deminutivbildung, – KZ, LXXII, 47–63.
- Georgiev V., 1965, Das hethitisch-luwische Deminutivsuffix *-ant-*, – Archiv Orientální, XXXIII, 175–182.
- Gerullis J., Ch. Stang’as, 1933, Lietuvių žvejų tarmė Prūsiose, Kaunas.
- Hermann E., 1926, Litauische Studien, Berlin.
- Ivanov V. V., 1985, Индоевропейское происхождение прусских „герундивных“ форм на *-ntei*, – Tarptautinė baltistų konferencija. 1985 m. spalio 9–12 d. Pranešimų tezės, Vilnius, 163–165.
- Jurafsky D., 1996, Universal tendencies in the semantics of the diminutive, – Language, LXXII (3), 533–578.
- Kammenhuber A., 1956, Die hethitischen *-ant-* Suffixe historisch-komparativ betrachtet, – Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, VIII, 43–57.
- Krahe H., 1960, Der Flussname *Salantas*, – Beiträge zur Namenforschung, III, 259–262.
- Krahe H., 1964, Unsere ältesten Flussnamen, Wiesbaden.
- Leskien A., 1891, Bildung der Nomina im Litauischen, Leipzig.

Machek V., 1961, Nochmals über die Adjektivdubletten auf *-ont- im Slawischen, – ZfSl, VI, 579–587.

Mažiulis V., 1988–1997, Prūsų kalbos etimologijos žodynas, I–IV, Vilnius.

Neu E., 1989, Zum Alter der personifizierenden -ant-Bildung des Hethitischen, – HS, CII, 1–15.

Otrębski J., 1934, Wschodniolitewskie narzecze twereckie, I, Kraków.

Pakalika K. (parengėjas), 1997, Senasis Konstantino Sirvydo žodynas, Vilnius.

PLKG – Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1957.

Rosinas A., 1988, Baltų kalbų įvardžiai, Vilnius.

Rūķe-Draviņa V., 1959, Diminutive im Lettischen, Lund.

Schmalstieg W. R., 1974, An Old Prussian grammar, University Park-London.

Schmid W. P., 1968, Alteuropäisch und Indogermanisch, – Abhandlung der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Geistes- und sozialwissenschaftliche Klasse, VI, 243–258.

Senkus J., 1972, Kapsų-zanavykų tarmių priesaginės vardažodžių darybos bruožai, – LKK, XIII, 143–187.

Skardžius P., 1943, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius.

Skardžius P., 1998, Rinktiniai raštai, IV, Vilnius.

Sławski F., 1979, Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego, – Słownik prasłowiański, III, Wrocław etc., 11–19.

Solta G. R., 1958, Gedanken über das *nt*-Suffix, Wien.

Specht F., 1944, Der Ursprung der indogermanischen Deklination, Göttingen.

SŠG – Sapūno ir Šulco gramatika, Vilnius, 1997.

Топоров 1975 – В. Н Топоров, Прусский язык. Словарь, А–D, Москва.

Trautmann R., 1910, Die altpreußischen Sprachdenkmäler, Göttingen.

Trautmann R., 1925, Die altpreußischen Personennamen, Göttingen.

Urbutis V., 1999, [rec.] Senasis Konstantino Sirvydo žodynas, – Archivum Lithuanicum, I, 143–154.

Vanagas A., 1970, Lietuvos TSR hidronimų daryba, Vilnius.

Vidugiris A., 1997, Ypatybės stiprinimo vediniai su priesaga -itkas, -ickas pietrytinėse lietuvių kalbos tarmėse, – LKK, XXXVIII, 207–213.

Vidugiris A., 2004, Zietelos lietuvių šnektas, Vilnius.

Vitkauskas V., 1976, Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas, Vilnius.

Zeilfelder S., 2000, Archaismus und Ausgliederung. Studien zur sprachlichen Stellung des Hethitischen, Heidelberg.